

ДАСЛЕДАВАННЕ ТРАДЫЦЫЙНЫХ ЭТНАЭКАЛАГІЧНЫХ ВЕДАЎ ВЯСКОВАГА НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ

*канд. гіст. навук, дац. К.А. ШУМСКІ
(Беларускі дзяржаўны аграрны тэхнічны ўніверсітэт, Мінск)*

Аналізуюцца вынікі палявых этнаграфічных даследаванняў 2002 – 2006 г., прысвечаных традыцыйным этнаэкалагічным ведам беларусаў (у тым ліку і на тэрыторыі Падзвіння). Разгледжаны народныя веды аб культурных раслінах і хатніх жывелах, аб дзікарослых раслінах і дзікіх жывелах, аб спосабах вызначэння надвор'я і прагназавання будучага ўраджая.

Этнаэкалогія – гэта новы накірунак у этналогіі, што вывучае ўзаемаадносіны чалавека з навакольным асяроддзем і ўяўленні аб ім у рамках традыцыйнай культуры, а таксама ўплыў культурных устаноў на сучасныя ўзаемаадносіны з прыродай і навакольным асяроддзем у цэлым. Тэарэтыка-метаэкалагічнай асновай гэтага накірунку з'яўляецца ўяўленне аб этнасе як аб цэласнай этнаэкалагічнай сістэме, складаючыя элементы якой (асяроддзе пражывання, традыцыйнае прыродакарыстанне і народны светапогляд) пастаянна ўзаемадзейнічаюць, знаходзячыся ў дынамічным адзінстве. Такім чынам, прадметную сферу этнаэкалогіі складаюць этнічныя і сацыяльна-культурныя аспекты ўзаемадзеяння грамадства і прыроды.

Галоўная ўвага ў сучаснай этнаэкалогіі надаецца вывучэнню адаптацыі чалавечага грамадства да навакольнага асяроддзя. Традыцыйная і сучасная культура разглядаюцца ў якасці механізму, з дапамогай якога такая адаптацыя ажыццяўляецца. Карыстаючыся культурай, людзі не толькі з цягам часу прыстасоўваліся да пэўнага прыроднага асяроддзя, але і пераўтваралі гэтае асяроддзе, ствараючы т.зв. «культурныя ландшафты». Падобна экалагічным сістэмам, культурныя сістэмы больш устойлівы пры максімальнай разнастайнасці сваіх структурных элементаў. Уніфікацыя пагражае захаванню культурнай спадчыны, вядзе да страты унікальных ведаў і вопыту, назапашанага на працягу стагоддзяў многімі пакаленнямі.

На сучасным этапе, у сувязі з вострым экалагічным крызісам, з якім сутыкнулася сусветная супольнасць у цэлым і Рэспубліка Беларусь у прыватнасці, вывучэнне ўзаемаадносін чалавека і прыроды скрозь прызму культуры становіцца ўсё больш і больш актуальным. Захоўваемыя народнай культурай прынцыпы адносінаў да навакольнага асяроддзя, да прыродакарыстання, узаемаадносінаў унутры грамадства могуць дапамагчы выявіць прычыны ўзнікнення многіх экалагічных праблем, а магчыма і знайсці спосабы іх вырашэння.

Тэарэтычныя распрацоўкі этнаэкалогіі могуць быць выкарыстаны ў прыродаахоўчай дзейнасці, для выяўлення і прапагандавання традыцый рацыянальнага прыродакарыстання, высвятлення культурна абумоўленых прычын прыродападушальнай дзейнасці чалавека і магчымых метадаў іх карэкцыі, а таксама ў адукацыйным і выхаваўчым працэсе – для выхавання эка-арыентаванага тыпу асобы, якое будзе грунтавацца на лепшых традыцыях народнай культуры.

Традыцыйныя спосабы і формы прыродакарыстання, характэрныя для таго ці іншага этнасу, найбольш выяўляюцца ў яго народных этнаэкалагічных ведах – комплекснай сістэме вынікаў назіранняў за прыроднымі працэсамі і з'явамі і зробленых на іх аснове высноў, якія выкарыстоўваліся ў штодзённай практычнай дзейнасці і былі замацаваны ў традыцыях, што перадаваліся з пакалення ў пакаленне пераважна непісьмовым чынам (шляхам вуснай трансмісіі і паўтору дзеянняў). Гэтыя веды ўяўляюць сабой суму вопыту народа ва ўзаемадзеянні з акаляючым яго светам – прыродным і грамадскім, вопыту вырашэння спецыфічных і складаных праблем, што ўставалі перад гэтай этнічнай супольнасцю.

У дадзеным дакладзе аналізуюцца вынікі палявых этнаграфічных даследаванняў традыцыйных этнаэкалагічных ведаў беларусаў – аб культурных раслінах і хатніх жывелах, аб дзікарослых раслінах і дзікіх жывелах, аб спосабах вызначэння надвор'я і прагназавання будучага ўраджая, – якія праводзіліся аўтарам на ўсёй тэрыторыі Беларусі ў 2002 – 2006 гг. [гл. 1 – 3], у параўнанні з дадзенымі, што адносяцца да XIX – XX ст. Усяго праведзена 14 экспедыцый па збору палявога этнаграфічнага матэрыялу, падчас якіх апытана 102 інфарматары з 83 весак і гарадскіх паселкаў Беларусі. У выніку палявымі этнаграфічнымі даследаваннямі былі ахоплены ўсе гісторыка-этнаграфічныя рэгіёны Беларусі, у тым ліку і Беларускае Падзвінне. Пры вывучэнні традыцыйных ведаў беларусаў у палявых умовах выкарыстоўваўся экспедыцыйны метадаў. У экспедыцыйнай рабоце прымяняліся асабістыя назіранні і апытанне інфарматараў метадам іх анкетавання. Аўтарам былі распрацаваны апытальнікі па ўсіх галінах народных ведаў аб прыродзе. Пытанні задаваліся вусна, адказы на іх фіксаваліся аўтарам, у рэдкіх выпадках інфарматар запісваў апытальнік самастойна. Аналіз гэтых звестак дае падставу сцвярджаць, што ў пачатку XXI ст. носьбітам традыцыйных ведаў беларусаў аб раслінным, жывельным свеце і надвор'і з'яўляецца сацыяльна-дэмаграфічная група вясковых жыхароў, старэйшых за 60 гадоў, а асноўнай сферай іх функцыянавання і прымянення стала прыватная падсобная гаспадарка.

Народныя веды аб культурных раслінах паспяхова выкарыстоўваліся ў гаспадарчай дзейнасці беларусаў, галоўным чынам у земляробстве. Яны найбольш выяўляюцца ў традыцыйных спосабах правядзення агра-тэхнічных мерапрыемстваў і ў земляробчым календары, дзе знайшла прадметнае адлюстраванне ўся сума ведаў аб акаляючай прыродзе. Традыцыйныя спосабы і тэрміны правядзення ўсіх неабходных агра-тэхнічных работ (угнаення глебы, узорвання, баранавання, сяўбы, праполкі гародніны, акучвання і ўборкі пасеяных і высаджаных раслін) вызначаліся на падставе ведання ўласціваасцей сельскагаспадарчых культур, вегетатывных перыядаў іх прарастання, цвіцення і высявання, а таму былі цалкам аптымальнымі.

Вынікі праведзеных апытанняў вясковага насельніцтва ўсіх гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі выявілі прынцыповае адзінства традыцыйных ведаў аб культурных раслінах на разглядаемай тэрыторыі. Гэта ж адлюстравана і ў працах этнографіаў XIX – пачатку XX ст., і ў палявых матэрыялах 50 – 80-х гг. XX ст. Нягледзячы на тое, што

Этнаграфія і фальклор

прыродна-кліматычныя ўмовы не з'яўляюцца поўнаасцо аднастайнымі на ўсёй тэрыторыі Беларусі, ваганні паміж імі з'яўляюцца неістотнымі для фарміравання якасных тэрытарыяльных адрозненняў у народных ведах аб культурных раслінах і асаблівасцях іх прымянення ў гаспадарчай дзейнасці беларусаў. Прыродна-кліматычныя ўмовы непасрэдным чынам уплываюць толькі на тэрміны правядзення сельскагаспадарчых работ, якія вагаюцца ў розных гісторыка-этнаграфічных рэгіёнах Беларусі: найбольшыя адрозненні (у 1–2 тыдні) маюць Паазер'е (Падзвінне) і Палессе.

У XIX – пачатку XX ст. на тэрыторыі Беларусі было найбольш распаўсюджана традыцыйнае земляробства, заснаванае на народных ведах аб культурных раслінах. У 20 – 30-я гг. XX ст., калі далейшае павышэнне яго прадукцыйнасці толькі на аснове існуючых традыцыйных ведаў стала немагчымым, земляробства на Беларусі развіваецца на падставе шырэйшага ў параўнанні з папярэднім перыядам выкарыстання навуковых ведаў у вобласці аграрнага. Паступальнае развіццё сельскай гаспадаркі Беларусі было перапынена Вялікай Айчыннай вайной, падчас якой назіраецца вяртанне да ранейшых спосабаў і прыёмаў гаспадарчай дзейнасці. Для другой паловы XX ст. характэрна не толькі канчатковае выцясненне традыцыйнай сістэмы земляробства, а таму і значнае абмежаванне сферы прымянення народных ведаў аб культурных раслінах, але і тое, што земляробства перастала адыгрываць галоўную ролю ў жыццезабеспячэнні беларускага этнасу, вызначаць яго матэрыяльную, духоўную культуру, лад жыцця. Гэтыя тэндэнцыі характэрны для ўсіх гісторыка-этнаграфічных рэгіёнаў Беларусі.

Значныя змены ва ўсіх сферах культуры беларусаў, у сацыяльна-дэмаграфічнай структуры нацыі, якія адбыліся на працягу другой паловы XX – пачатку XXI ст., звязілі сферу прымянення традыцыйных ведаў аб культурных раслінах і разбурылі іх як цэласную сістэму: у практыцы гаспадарчай дзейнасці выкарыстоўваюцца толькі асобныя іх элементы. З прычыны таго, што збожжавыя культуры адыгрываюць нязначную ролю ў падсобнай гаспадарцы, страціла гаспадарчае значэнне сукупнасць ведаў, што прымянялася пры іх вырошчванні. На сучасным этапе выкарыстоўваюцца толькі асобныя прыёмы і прыкметы, звязаныя з угнаеннем глебы і паслядоўнасцю высева сельскагаспадарчых культур. У той жа час склаліся больш спрыяльныя ўмовы для захавання ведаў, якія выкарыстоўваліся пры вырошчванні гародніны і бульбы, бо гэтыя культуры займаюць важнае месца ў прыватных падсобных гаспадарках. Нягледзячы на тое, што прыродна-кліматычныя ўмовы, лад жыцця і спосабы правядзення палявых работ кардынальным чынам змяніліся, асабліва на працягу другой паловы XX ст., рацыянальныя традыцыйныя веды беларусаў аб культурных раслінах можна выкарыстоўваць і ў сучаснай сельскагаспадарчай вытворчасці, у фермерскіх і прыватных падсобных гаспадарках, бо ўвабраныя ў іх вынікі шматгадовых назіранняў за з'явамі навакольнага свету, за працэсамі і вынікамі чалавечай дзейнасці ў пэўным экалагічным асяроддзі правільна суадносяцца з сістэмай узаемазвязей і ўзаемазалежнасцей у акаляючай прыродзе.

Як і традыцыйныя веды аб культурных раслінах, народныя веды аб хатніх жывелых былі адзінымі ў сваёй аснове ва ўсіх гісторыка-этнаграфічных рэгіёнах Беларусі. Матэрыялы апытанняў вясковага насельніцтва сведчаць аб тым, што гэты комплекс традыцыйных ведаў не страціў свайго практычнага значэння і ў канцы XX – пачатку XXI ст.

Сяляне валодалі як навыкамі па догляду хатняй жывелы, так і разнастайнымі лячэбнымі сродкамі. У традыцыйных ведах беларусаў аб спосабах лячэння хатніх жывел можна вылучыць наступныя часткі: прыёмы і сродкі, да якіх прыбягалі ў выпадках эпідэміяў, павальных хвароб жывел; прыёмы і сродкі, якімі карысталіся ў выпадках неінфекцыйных хвароб, для лячэння асобных жывел.

Пры лячэнні хатніх жывел найбольш шырока выкарыстоўваліся лекавыя сродкі расліннага паходжання. Яны прымяняліся ў якасці ўзвараў, сухога парашку, які давалі ў корм ці прысыпалі раны; высушанымі зелкамі абкурвалі хворую жывелу. Палявыя этнаграфічныя даследаванні не выявілі прынцыповых рэгіянальных адрозненняў у гэтых спосабах і прыёмах лячэння. Яны не страцілі свайго практычнага значэння і ў другой палове XX – пачатку XXI ст., калі асноўнай сферай іх прымянення стала прыватная падсобная гаспадарка. У XIX – першай палове XX ст. ужыванне тых ці іншых прыёмаў лячэння падмацоўвалася магчымымі дзеяннямі, замовамі, шэптамі, якія ў большасці выпадкаў былі ідэнтычнымі «людскім замовам» – ад укусаў гадзюкі, ад звіху, ад бяльма, ад уроку. У другой палове XX ст. выкарыстанне магических дзеянняў у лячэнні жывел захавалася ў значна меншай ступені, чым прымяненне сродкаў расліннага і жывельнага паходжання. У асноўным яно абмежавана выкарыстаннем замоў, якое робіцца асобнымі пажылымі людзьмі ў прыватным парадку. У XIX – першай палове XX ст. сялянін даволі часта звяртаўся і да паслуг канавалаў (у першую чаргу ў час лягання бычкоў, жарэбчыкаў, парсюкоў). На працягу другой паловы XX ст., асабліва апошняй яго чвэрці, колькасць канавалаў значна скарацілася.

У сялянскай гаспадарцы не меншае месца ў параўнанні з уласна лячэннем займалі меры, накіраваныя на прафілактыку захворванняў хатніх жывел. Неабходна падкрэсліць, што толькі адносна нешматлікія ўключаемыя сюды прадметныя і акцыянальныя аб'рэгі валодалі яскрава «ветэрынарнай» спецыфікай – большасць з іх паралельна надаваліся і іншыя семіятычныя функцыі: іх лічылі сродкамі, што садзейнічалі плоднасці жывелы, ахоўвалі яе ад драпежнікаў і інш.

Найбольш характэрная асаблівасць традыцыйных ведаў беларусаў аб хатніх жывелых – арганічнае спалучэнне міфалагічна-рэлігійнага ўспрыняцця свету з рацыянальнымі навыкамі, якія грунтаваліся на практычнай дзейнасці сялян, іх шматгадовых назіраннях. Традыцыйныя спосабы і прыёмы догляду хатніх жывел, прафілактыкі і лячэння іх хвароб уяўляюць сабой сістэму, у якой злучаны ў адзінае цэлае яе вярбальны, акцыянальны (дзеясны) і прадметны элементы. Да вярбальных элементаў адносяцца замовы, малітвы, матывіроўкі-пажаданні. Вярбальная магія выступала як у самастойным выглядзе, так і ў якасці суправаджэння тых ці іншых акцыянальных сродкаў і прыёмаў. Да найбольш распаўсюджаных акцыянальных элементаў адносяцца абход жывелы, абкурванне, крапленне, кармленне ці паенне жывелы лекавай ежай ці пітвом, масаж, расціранні, кровапусканне. Колькасць канкрэтных прадметаў, якія выкарыстоўваліся ў якасці прафілактычных і лячэбных сродкаў, амаль бязмезная, бо практычна любы прадмет і любая маніпуляцыя з ім маглі быць уцягнуты ў сферу жывелагадоўчай практыкі. Разглядаемы комплекс ведаў аб хатніх жывелых быў адзіным ва ўсіх гісторыка-этнаграфічных рэгіёнах Беларусі. У XIX – першай трэці XX ст. традыцыйная жывелагадоўчая функцыянавала пераважна на аснове народных ведаў. Комплекс народных ведаў аб хатніх жывелых не

Этнаграфія і фальклор

страціў свайго практычнага значэння і ў другой палове XX – пачатку XXI ст. Гэта ў найбольшай ступені адносіцца да спосабаў і прыемаў, што прымяняюцца ў доглядзе хатняй жывелы ў асабістых, фермерскіх гаспадарках. Акрамя таго, народныя веды аб хатніх жывелах дапаўняюць ветэрынарнае абслугоўванне, асабліва ў сферы прафілактыкі і лячэння неінфекцыйных хвароб сродкамі расліннага і жывельнага паходжання.

Наступная частка нашага дакладу прысвечана выкарыстанню дзікарослай флоры ў сістэме жыццезабеспячэння беларускага этнасу. Вывучэнне прымянення ведаў аб дзікарослых раслінах у народнай медыцыне беларусаў дазваляе зрабіць выснову аб тым, што тэрміны збору лекавых раслін і прыемы іх прыгатавання да ўжывання былі цалкам аптымальнымі з пункту гледжання найбольшага назапашвання і найлепшага захавання раслінамі лекавых уласцівасцей. У 80 – 90-я гг. XX ст. сярод значнай часткі насельніцтва Беларусі пачынаецца ўзмацненне цікавасці да народнай медыцыны. Аднак, на сучасным этапе далёка не ўсе нарыхтоўшчыкі карыстаюцца традыцыйнымі спосабамі збору расліннай лекавай сыравіны, якія дазвалялі б рацыянальна выкарыстоўваць прыродныя рэсурсы, забяспечваючы іх узаўважэнне.

Спецыфіка народных ведаў беларусаў аб дзікарослых раслінах залежала ад традыцыйна склаўшыхся адносінаў да навакольнай прыроды. Многія з распаўсюджаных на тэрыторыі Беларусі відаў дрэваў (перш за ўсё вярба, бяроза, клен, ліпа, дуб) лічыліся сялянамі «добрымі» і нават свяшчэннымі. Іх забаранялася секчы без патрэбы, галінкі вярбы асвятчалі на Вербніцу ў цэрквах і касцелах, галінкамі бярозы, клену, ліпы на свята Троіцы ўпрыгожвалі хаты, вароты, сцены і дзверы хлява, вуглы, сенцы. Існаванне гэтых абрадаў зафіксавана ва ўсіх гісторыка-этнаграфічных рэгіёнах Беларусі, як вучонымі XIX – першай паловы XX ст., так і палявымі этнаграфічнымі даследаваннямі аўтара. У XIX–XX ст. беларусы ахвотна садзілі на сваіх сядзібах бярозы, клены, ліпы, бо лічылася, што яны прыносяць людзям шчасце. Гэтыя факты з’яўляюцца адлюстраваннем старажытнага культу дрэваў і расліннасці наогул. Негатыўныя ўяўленні былі звязаны са значна меншай колькасцю відаў дрэваў, найперш – з асінай.

У народных ведах беларусаў аб дзікарослых раслінах выяўляюцца беражлівыя адносіны да акаляючай флоры, у першую чаргу да лясных рэсурсаў. Беларускія сяляне ніколі не ссякалі дрэвы без патрэбы, не вынішчалі ягадныя і грыбныя запасы. З канца XIX – пачатку XX ст. атрымаў шырокае распаўсюджанне ашчадны спосаб збору бярозавага і кляновага сокаў, які амаль не пашкодзваў дрэва. Рацыянальна падыходзілі і да нарыхтоўкі кары, здымаючы яе не з усіх дрэваў на тым ці іншым участку, а выбарачна.

У народных ведах беларусаў аб дзікіх жывелах таксама выяўляюцца іх беражлівыя, рацыянальныя адносіны да навакольнай прыроды. Блізкасць сялян да дзікай прыроды, яе абагаўленне, прынцыпы роднасці, якія распаўсюджваліся на акаляючы свет, нараджалі ўпэўненасць, што лес чалавека і грамадства ў цэлым шмат у чым залежыць ад стану ўсё тых ці адмоўных адносінаў да яго прыродных сіл. Катэгарычна забаранялася без нагоды забіваць і нават крыўдзіць звяроў і птушак. Шэраг прадстаўнікоў жывельнага свету (у першую чаргу ластавак, жаваранкаў, буслоў, вужоў, пчол, мурашак) беларускі селянін лічыў свайго роду свяшчэннымі. Забаранялася разбураць птушыныя гнезды, мурашнікі, пчаліныя дуплы. Гэтыя ўяўленні зафіксаваны ва ўсіх гісторыка-этнаграфічных рэгіёнах Беларусі. Захаваліся яны і ў пачатку XXI ст., галоўным чынам сярод вясковага насельніцтва старэйшага ўзросту [3, л. 24, 30, 37].

Разам з тым, неабходна адзначыць, што пазітыўнымі былі адносіны не да ўсіх прадстаўнікоў жывельнага свету. Лічылася, напрыклад, што агародная жаба («варопаўка») нібыта прыносіла засуху, таму яе рытуальнае забойства выкарыстоўвалася ў абрадах выклікання дажджу, існаваўшых у XIX – першай трэці XX ст. [4, с. 19]. Не менш гаротны лес напатак і кажана. Па дадзеных М.Я. Нікіфароўскага, зафіксаваных у Беларускім Падзвінні, сяляне меркавалі, што ен насылае «шалудзкі» на галаву [5, с. 65], ад чаго чалавек можа нават памёрці. З гэтай прычыны кажаноў пры магчымасці забівалі, хаця яны прыносілі вялікую карысць, знішчаючы начных насякомых. Не любілі таксама саву (з-за яе вялікіх «страшных» вачэй), а таксама зязюлю, бо яна выводзіла птушанятаў у «чуужых» гнездах. Акрамя таго, лічылі, што зязюля не мае самца: многія быццам бы бачылі, як яна падлятала пад пеўня. Вынікі апытанняў вясковага насельніцтва не выявілі тут прынцыповых рэгіянальных адрозненняў на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Гэтыя экафобныя ўстановаўкі (асабліва адносіны да жаб і кажаноў) захаваліся і ў пачатку XXI ст., нягледзячы на пэўнае развіццё экалагічнай адукацыі і выхавання насельніцтва [1, л. 8, 27; 2, л. 8; 3, л. 3 – 4, 45, 67, 71].

Мноства традыцыйных метэаралагічных прыкмет і назіранняў беларусаў, зафіксаваных у XIX – пачатку XXI ст., можна падзяліць на тры вялікія семантычныя групы. Гэта прыкметы, што дазвалялі сялянам прагназаваць надвор’е на кароткі прамежак часу (ад некалькіх гадзін да трох дзен); прыкметы на больш працяглы тэрмін (у межах года ці з аднаго года на наступны); цесна звязаныя з імі метэаралагічныя прыкметы, што фіксавалі ўплыў прыродных умоў пор года на якасць ураджання.

Прыкметы аб зменах надвор’я ў кароткі прамежак часу выводзіліся на падставе назіранняў за Сонцам, яго ўсходам і заходам, працягласцю ранішняга і вячэрняга золаку, колерам Сонца, яго прамянеў, колерам неба. Кароткатэрміновыя метэаралагічныя прыкметы беларусаў грунтваліся і на назіраннях за іншымі фізічнымі атмасфернымі з’явамі: за кругамі вакол Сонца ці Месяца, «слупамі» ці «крывкамі» каля Сонца, хмараў, якія з’яўляліся ў пэўны час дня, вясёлкай. Вялікая колькасць кароткатэрміновых прагнозаў беларускіх сялян заснавана на назіраннях за раслінамі, за паводзінамі і станам хатніх жывёл і птушак, дзікіх прадстаўнікоў мясцовай фауны (звяроў, птушак, рыб, земнаводных, паўзуноў і насякомых), уся жыццяздзейнасць якіх знаходзіцца ў цеснай залежнасці ад змены метэаралагічных умоў. Надвор’е на кароткі прамежкі часу вызначалася і па самаадчуванню людзей, іншых штодзенных назіраннях (за распаўсюджаннем дыму, чутнасцю адгалоску, па ранішняй расе і інш).

Беларускі народ, дзякуючы пастаянным назіранням за акаляючай яго прыродай, назапасіў вялікі вопыт ў вызначэнні надвор’я на непрацяглы час. Гэты комплекс ведаў быў адзіным, яго прынцыповыя элементы не адрозніваліся на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Іх вылучаюць аб’ектыўнасць, прастата, завершанасць, магчымасць хуткай практычнай праверкі і зручнасць прымянення, улік значнай колькасці прыродных узаемазвязей.

Доўгатэрміновыя метэаралагічныя прыкметы аўтар падзяляе на календарныя (надвор’е таго ці іншага дня ці перыяду гадавога цыклу вызначалася на падставе фіксацыі яго стану ў канкрэтны перыяд, найперш у час значнага календарнага свята) і некалендарныя, што абапіраліся на неарганізаваныя ў часе назіранні за з’явамі акаляючай прыроды.

Этнаграфія і фальклор

Прыкладна да 80-х гг. XX ст. рацыянальнасць доўгатэрміновых каляндарных прыкмет адназначна адмаўлялася; савецкія этнографы бачылі ў іх толькі «рэлігійныя перажыткі». У 80–90-я гг. XX ст. назіраецца абуджэнне цікавасці да гэтай важнай часткі традыцыйных ведаў аб надвор’і: каляндарнымі прыкметамі, прымеркаванымі як да мясцовых зменаў надвор’я, так і да рэлігійных святаў, карыстаецца ўсе большая частка насельніцтва. Назіранні за характарам надвор’я ў пэўнай мясцовасці, прымеркавання да таго ці іншага каляндарнага свята, лягчэй запаміналіся, што давала магчымасць з года ў год параўноўваць іх вынікі. Такім чынам, кожная каляндарная прыкмета аб надвор’і – гэта вынік шматгадовых назіранняў пэўнай з’явы прыроды ў дакладна вызначаны час, яна адлюстроўвае выяўленыя эмпірычным шляхам цыклічныя перыяды метэаралагічных зменаў.

Некаляндарныя доўгатэрміновыя прадказанні надвор’я засноўваліся на шматвяковым вопыце беларускіх сялян, іх назіральнасці, глыбокім веданні прыродных заканамернасцей. Пад увагу браліся ўзаемасувязі атмасферных з’яў, асаблівасці развіцця раслін, іх рэагаванне на змены метэаралагічных умоў, паводзіны звяроў, птушак, насякомых, рыб. Адначасова ў прадказаннях надвор’я мелі месца і прымхлівыя ўяўленні чалавека, якія грунтаваліся на вобразна-сімвалічных асацыяцыях, выпадковых супадзеннях, выніках з фантастычных тлумачэнняў тых ці іншых прыродных фактараў.

Вельмі цікавыя для этнолага народныя меркаванні аб тым, як паўплываюць умовы надвор’я на розныя бакі гаспадарчага жыцця, а найперш – на колькасць і якасць будучага ўраджаю. Традыцыйныя ўяўленні, якія звязваюць умовы надвор’я з ураджаем азімых і яравых культур, гародніны, грыбоў, ягад, арэхаў, прыплодам жывель, дэманструюць разнастайнасць і стараннасць штодзенных назіранняў за акаляючым асяроддзем, адлюстроўваюць разуменне сялянамі складанай залежнасці вынікаў іх гаспадарчай дзейнасці ад умоў надвор’я. У народных ведах беларусаў аб спосабах прагназавання будучага ўраджаю адлюстравана асноўная мэта ўсіх назіранняў за акаляючай прыродай – забяспечыць поспех сваёй жыццядзейнасці, а таксама спецыфічная асаблівасць такіх назіранняў: часта прадказваецца не сам характар будучага надвор’я, а тое, як паўплываюць умовы надвор’я на тыя ці іншыя бакі гаспадарчага жыцця. На тэрыторыі Беларусі, ва ўмовах аб’ектыўнай складанасці прагназавання надвор’я на працяглы прамежкі часу, народныя прыкметы аб будучым ураджаі адрозніваюцца як шырыней назіранняў, так і сінкрэтычным спалучэннем эмпірычных ведаў з рэлігійна-магічнымі ўяўленнямі і вераваннямі. У іх знайшлі свае адлюстраванне прыродна-кліматычныя ўмовы розных гісторыка-этнаграфічных рэгіонаў Беларусі. Разам з тым, комплекс традыцыйных ведаў беларусаў аб спосабах прагназавання будучага ўраджаю вызначаецца не лакальнымі рысамі, а прынцыповай агульнасцю на ўсёй тэрыторыі Беларусі. У другой палове XX – пачатку XXI ст. узмацняецца трансфармацыя гэтай часткі народных ведаў аб надвор’і: у іх структуры ўзрастае роля рацыянальных ведаў (з элементамі навуковага асэнсавання чалавекам узаемазалежнасцей у акаляючай прыродзе).

Народныя веды аб спосабах вызначэння надвор’я і прагназавання будучага ўраджаю з’яўляюцца завершанай, арганізаванай у часе і ў прасторы, сістэмай, што ахоплівае ўвесь прыродны комплекс. Дзякуючы пастаянным назіранням за самымі нязначнымі зменамі ў акаляючай прыродзе, беларускія сяляне прыкмецілі сувязі паміж рознымі яе з’явамі і вызначылі ў іх пэўныя заканамернасці. Большасць традыцыйных метэаралагічных прадказанняў заснавана на аб’ектыўнай прычынна-выніковай узаемазалежнасці прыродных з’яў. У той жа час назіранні беларусаў за прыродай не абмяжоўваліся проста канстатацыяй фактаў, людзі таксама спрабавалі паўплываць на акаляючы свет, таму ў некаторых прадказаннях надвор’я сувязь прычыны і следства парушаецца: імкнучыся растлумачыць незразумельны і загадкавы з’явы прыроды, яны грунтуюцца як на эмпірычных дадзеных, так і на рэлігійных вераваннях, фантастычных уяўленнях аб прыродзе, вобразна-сімвалічных асацыяцыях, якія своеасабліва спалучаюцца ў адзінае цэлае.

Гэты комплекс традыцыйных ведаў аб надвор’і быў адзіным, яго прынцыповыя элементы не адрозніваліся на ўсёй тэрыторыі Беларусі. Істотныя рэгіянальныя адрозненні выяўляюцца толькі ў каляндарных метэаралагічных прыкметах, што звязана з прыродна-кліматычнымі асаблівасцямі гісторыка-этнаграфічных рэгіонаў Беларусі. Аднак, кліматычныя ваганні знайшлі свае адлюстраванне толькі ў канкрэтным метэаралагічным значэнні каляндарных дат, у той час як структура і сутнасць традыцыйных ведаў аб надвор’і характарызуюцца значнай устойлівасцю: яны няспынна развіваюцца, узабагачаюцца, але захоўваюць пры гэтым сваю старажытную аснову і этнічную спецыфіку.

З усяго комплексу традыцыйных ведаў аб надвор’і ў пачатку XXI ст. найбольшае распаўсюджанне і прымяненне знаходзяць народныя веды аб спосабах яго вызначэння на кароткіх прамежкі часу, заснаваныя на мясцовых прыкметах надвор’я, на назіраннях за прадстаўнікамі расліннага і жывельнага свету, а таксама доўгатэрміновыя каляндарныя метэаралагічныя прыкметы. Вялікае прыкладное значэнне для сельскай гаспадаркі маюць уяўленні беларусаў аб пэўных рытмах, цыклічнасці ў прыродзе, аб узаемазалежнасці і ўзаемаабумоўленасці шматлікіх прыродных з’яў, якія вызначаюць спрыяльныя ці неспрыяльныя ўмовы для развіцця культурных раслін.

ЛІТАРАТУРА

1. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 14. – Спр. 102. Матэрыялы па традыцыйных экалагічных ведах беларусаў, сабраныя К.А. Шумскім. 2002 – 2003 гг.
2. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 14. – Спр. 134. Матэрыялы па традыцыйных экалагічных ведах беларусаў, сабраныя К.А. Шумскім. 2004 г.
3. АІМЭФ. – Фонд 6. – Воп. 14. – Спр. 135. Матэрыялы па традыцыйных экалагічных ведах беларусаў, сабраныя К.А. Шумскім. 2005 – 2006 гг.
4. Шумскі, К.А. Мясцовая фауна ў традыцыйнай культуры беларусаў (XIX – пачатак XX ст.) / К.А. Шумскі // Весн. Беларус. дзярж. ун-та. Сер. 3. Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. – 2007. – № 1. – С. 15 – 20.
5. Никифоровский, Н.Я. Простонародные приметы и поверья, суеверные обряды и обычаи, легендарные сказания о лицах и местах / Н.Я. Никифоровский. – Витебск: Губерн. Типо-Литограф., 1897. – 171 с.